श्रीधराचार्य स्वामीजीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
चक्रपाणि शर्मा (रिजाल)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर

२०७१

श्रीधराचार्य स्वामीजीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन
चक्रपाणि शर्मा (रिजाल)
२०७१

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि **श्रीधराचार्य स्वामीजीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र **चक्रपाणि शर्मा (रिजाल)** ले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । मेहनतका साथ तयार गरिएको यस शोधकार्यको संयोजन तथा अध्ययनकार्यबाट म सन्तुष्ट छु । यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेस गर्न सिफारिस गर्दछु ।

सह-प्रा.डा. नारायणप्रसाद गड्तौला
शोध निर्देशिक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

मिति : २०७१/४/२२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६६/०६७ का छात्र **चक्रपाणि शर्मा (रिजाल)** ले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको **श्रीधराचार्य स्वामीजीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

(१) प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख)

(२) सह-प्रा.डा. नारायणप्रसाद गड्तौला
(शोध निर्देशक)

(३) प्रा. केशव सुवेदी
(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७१/४/२२

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्र पूरा गर्नका लागि आदरणीय गुरु सह प्राध्यापक डा. नारायणप्रसाद गड्तौलाज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यस शोधकार्यलाई यस रूपमा ल्याइपुऱ्याउन प्रारम्भदेखि अन्तिम क्षणसम्म आफ्नो अति व्यस्त समयबाट पनि फुर्सद निकालेर विश्वविद्यालयका अतिरिक्त घरमा समेत शोधकार्यको पूर्णताका लागि आवश्यक सल्लाह, सुझाव र निर्देशन दिँदै शोधपत्रको निरीक्षण र परिमार्जन गरिदिनु हुने मेरा शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरुप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस क्रममा मलाई सजग र सचेत बनाउँदै सुमार्गमा डोऱ्याउने आदरणीय गुरुज्यूको म सदा ऋणी रहने छु ।

नेपाली केन्द्रीय विभागले विभिन्न विषयका शीर्षकहरूमा शोध गर्ने अवर प्रदान गर्दै आएकामा यस विभागलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधप्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने सुअवसर दिने तत्कालीन विभागीय प्रमुखज्यूप्रति पनि म कृतज्ञ छु । त्यसै गरी शोधपत्रको तयारीका क्रममा सहयोग गर्दै शीघ्रताका निम्ति प्रेरित र कार्योन्मुख गराउनु हुने नेपाली केन्द्रीय विभागका आदरणीय गुरुहरूप्रति म शब्दश्रद्धा व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका क्रममा सामग्री सङ्कलनको बाटो देखाइदिनुका साथै आफ्ना आचार्य पिता र गुरुको जीवनवृत्त बारे कुनै झन्झट नमानी जानकारी दिनु भएकामा शोध नायकका पुत्र, शिष्य र स्वामीजीलाई चिन्ने, जान्ने आचार्य तथा स्वामीजीका परिवार र बन्धु बान्धवप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोध प्रतिवेदन लेखनदेखि शोधपत्रको तयारीसम्म सामग्री सङ्कलनका लागि ऋषि प्रपन्नाचार्य, लक्ष्मीप्रपन्न रेग्मी, बालकृष्ण शर्मा, श्यामनारायण पौडेल र वासुदेव पौडेलले गरेको सहयोग म बिर्सन सक्दिन । त्यसै गरी शोधपत्र तयार पार्दा विविध पक्षबाट सहयोग गरी उचित सल्लाह र हौसला प्रदान गर्ने धर्मपत्नी सावित्री रिजाल, सहृदयी मित्र चेतनारायण लामिछाने, गोविन्द खतिवडा, लक्ष्मी पौडेल र रामु पौडेल पनि धन्यवादका पात्र छन् । साथै यस शोधकार्यलाई छिटो छरितो रूपमा टङ्कण गर्ने वृष रावललाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

चक्रपाणि शर्मा (रिजाल)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
२०७१

शैक्षिक सत्र : २०६६/०६७
क्रमाङ्क : रजिस्ट्रेसन नं.६-३-२८-८५-२००९
दोस्रो वर्षको सिम्बोल नम्बर २८२४३४
मिति : २०७१/४/२२

विषय सूची

पृष्ठ

अध्याय एक
शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय १
१.२ समस्या कथन १
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य १
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा २
१.५ शोधकार्यको औचित्य र महफ्व ६
१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन ६
१.७ शोधविधि ७
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि ७
१.७.२ अध्ययन विधि ७
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ७

अध्याय दुई
श्रीधराचार्य स्वामीजीको जीवनीको अध्ययन

२.१ पृष्ठभूमि ९
२.२ वंश परम्परा र जन्म ९
२.३ पारिवारिक पृष्ठभूमि ११
२.४ बाल्यकाल १३
२.५ शिक्षा–दीक्षा १३
२.५.१ अक्षरारम्भ र प्रारम्भिक शिक्षा १४
२.५.२ उच्चमाध्यमिक शिक्षाको अध्ययन १५
२.६ संस्कार कर्महरू १६
२.६.१ चूडोपनयन १६
२.६.२ विवाह १६
२.६.३ पञ्चसंस्कार (शरणागति) १७
२.६.४ वानप्रस्थाश्रम प्रवेश १८
२.६.५ सन्यासाश्रम ग्रहण १८
२.७ कर्मक्षेत्रमा प्रवेश र सेवा १८
२.७.१ कथा प्रवचन र सत्संग १९
२.७.२ महायज्ञ सम्पादन र वेदविद्याश्रम निर्माण २०
२.७.३ मन्दिर निर्माण र भगवतप्रतिष्ठा २१
२.७.४ धर्मशाला निर्माण र अन्नदान क्षेत्र सञ्चालन २२
२.७.५ वैदिक विद्वत् सम्मेलन २३
२.७.६ शरणागति र उपदेशप्रदान २४
२.७.७ तीर्थयात्रा/भ्रमण २५
२.८ दाम्पत्य सम्बन्ध र पारिवारिक स्थिति २६
२.८.१ दाम्पत्य जीवन र सन्तान लाभ २६
२.८.२ पारिवारिक स्थिति र बसोवास २७

२.८.३ आर्थिक अवस्था २८
२.९ मानसिक आघातका क्षणहरू २९
२.१० जीवनका प्रमुख मोडहरू ३०
२.१०.१ पहिलो मोड : वि.सं. १९९७ देखि २०१५ सम्म ३०
२.१०.२ दोस्रो मोड : वि.सं. २०१६ देखि २०३२ सम्म ३१
२.१०.३ तेस्रो मोड : २०३२ देखि २०४० सम्म ३१
२.१०.४ चौथो मोड : २०४० देखि २०५२ सम्म ३१
२.१०.५ पाँचौं मोड : २०५२ देखि २०५६ सम्म ३२
२.११ रुचि र स्वभाव ३२
२.१२ सामाजिक सङ्घ संस्थाको संलग्नता ३४
२.१३ सिर्जनात्मक क्षेत्र ३५
२.१३.१ प्रभाव र प्रेरणा ३५
२.१३.२ प्रथम प्रकाशित रचना र पुस्तकाकार कृति ३६
२.१३.३ प्रकाशित कृतिहरूको संक्षिप्त सर्वेक्षण ३६
२.१४ सम्मान ३७
२.१५ जीवन धारणा/जीवन दर्शन ३७
२.१५.१ साहित्य सम्बन्धी धारणा ३८
२.१५.२ जीवन जगत् सम्बन्धी धारणा र अन्य ३९
२.१६ देहावसान (परमपद गमन) ३९
२.१७ निष्कर्ष ४०

अध्याय तीन
श्रीधराचार्य स्वामीजीको व्यक्तित्वको अध्ययन

३.१ पृष्ठभूमि ४४
३.२ भौतिक व्यक्तित्व र स्वभाव ४४
३.३ श्रीधराचार्य स्वामीजीका व्यक्तित्वका विविध रूप ४६
३.३.१ सामाजिक व्यक्तित्व ४७
३.३.२ सनातन धर्म प्रचारक व्यक्तित्व ४९
३.३.३ कुशल प्रवचन व्यक्तित्व ५०
३.३.४ साहित्यकार व्यक्तित्व ५१
३.३.५ विशिष्ट आराधक व्यक्तित्व ५३
३.३.६ अभिभावक व्यक्तित्व ५३
३.३.७ तपस्वी व्यक्तित्व ५४
३.३.८ अनुवादक व्यक्तित्व ५५
३.३.९ अन्य ५६
३.४ निष्कर्ष ५७

अध्याय चार
श्रीधराचार्य स्वामीजीको कृतित्वको अध्ययन

४.१ पृष्ठभूमि ५९
४.२ श्री सहस्रगीति मञ्जरीको विश्लेषण ६०
४.२.१ विषयवस्तु ६०
४.२.२ शिल्पशैली ६६

४.२.२.१ अलङ्कार ६६
४.२.२.२ बिम्ब र प्रतीक ६९
४.२.२.३ शब्दचयन ७०
४.२.२.४ रस ७०
४.३ मनोदूति काव्य मञ्जरीको विश्लेषण ७३
४.३.१ विषयवस्तु ७३
४.३.२ छन्द ७५
४.३.३ अलङ्कार ७५
४.३.४ बिम्ब र प्रतीक ७६
४.३.५ रस ७६
४.३.६ भाव ७७
४.३.७ शब्द चयन ७८
४.४ कल्याणकारी साधना गरौं कविताको अध्ययन ७८
४.४.१ भाव विधान ७८
४.४.२ शिल्पशैली ७९
४.५ साहित्यिक धार्मिक अनूदित कृतिहरू ७९
४.५.१ अनुवाद कौशल ८०
४.५.२ श्रीउपदेश रत्नमालाको परिचय ८०
४.५.३ श्रीगोविन्द दामोदर स्तोत्रको परिचय ८१
४.५.४ श्रीरामानुज नुत्तन्दादिको परिचय ८२
४.५.५ श्रीमुक्तिक्षेत्र माहात्म्यको परिचय ८२
४.५.६ श्रीशालग्राम मंगलाशासन ८३
४.६ संस्कृत साहित्यका कृतिहरू ८३
४.६.१ श्रीमुक्तिहरि स्तुति मञ्जरी स्तुति सङ्ग्रहको अध्ययन ८३
४.७ अन्य ९१
४.७.१ हिन्दू धर्ममा प्रपत्ति योगको परिचय ९१
४.७.२ अप्रकाशित कृतिहरूको सूचि ९२
४.८ नेपाली साहित्यमा श्रीधराचार्य स्वामीजीको योगदान ९८
४.९ निष्कर्ष ९९

अध्याय पाँच
उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थ सूची

सङ्क्षेपीकृत शब्द सूची

सङ्क्षिप्त रूप		पूर्ण रूप
अप्र.	:	अप्रकाशित
इ.सं.	:	इस्वी संवत्
क्र.सं.	:	क्रमसङ्ख्या
जि.शि.का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
ने.के.वि.	:	नेपाली केन्द्रीय विभाग
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.सं.	:	पृष्ठसङ्ख्या
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
सम्पा.	:	सम्पादक/सम्पादन